

I.

ŠTO

JE

PSIHOLOGIJA?

“SVI SMO MI PSIHOLOZI”

Za razliku od mnogih drugih znanosti o kojima običan čovjek ipak uglavnom znade čime se bave, psihologija je u dosta nepovoljnom položaju, jer mnogi ljudi imaju prilično neodređenu predodžbu o tome što je psihologija i čime se bave psiholozi. Neki smatraju da se radi o dosta “tajanstvenoj” znanosti, da psiholozi mogu “čitati tuđe misli”, ili pak mogu ustanoviti je li netko “normalan” ili nije. Također, često se pojam “psihologije” miješa s pojmom “psihijatrije”. Iako postoji dosta dodirnih točaka između psihologije i psihijatrije, ipak je glavna razlika u tome što je psihijatrija medicinska znanost i prvenstveno se bavi liječenjem psihičkih poremećaja, dok se psihologija prvenstveno bavi normalnim čovjekom, a samo jednim svojim dijelom i psihičkim poremećajima.

Mnogi pak ljudi koji koliko-toliko znadu što je predmet psihologije identificiraju psihologiju s popularnom slikom što ju serviraju neki suvremeni filmovi i televizijske serije, po kojoj ispada da je psihologija disciplina koja “kopa” po nespješnim i podsvjesnim sferama pojedinca, po zaboravljenim doživljajima iz ranog djetinjstva. Psihologija se dakle izjednačuje s jednim malim segmentom psihologije (a više psihijatrije), poznatim više iz povijesti psihologije nego iz suvremenog stanja te znanosti, tj. izjednačuje se s psihoanalizom. Psihoanaliza, kao vrlo privlačan i zanimljiv pristup psihološkim problemima, kojim se vrlo lako mogu interpretirati najrazličitiji

čovjekovi psihički procesi - ali bez ikakve mogućnosti provjere da li se radi o ispravnoj interpretaciji - privukla je velik broj poklonika među laicima.

Neki pak smatraju da se psiholozi bave telepatijom, vidovitošću, pa čak i proricanjem budućnosti i sličnim pojavama poznatim pod nazivom parapsihologija.

No čak i kada se takvim pojedincima pruži jedna od najjednostavnijih definicija psihologije, tj. da se ona može definirati kao znanost o psihičkim procesima, mnogi ne mogu shvatiti pravu svrhu takve znanosti, jer ako se dakle radi o znanosti koja se bavi "proučavanjem čovjekova duševnog života", onda im nije jasno što to zapravo treba proučavati, budući da se radi o nečemu "što je već i bez ikakve znanosti svima nama dobro poznato!" Duševni život je nešto što "imamo svaki dan", pa stoga o njemu i bez psihologije sve znamo.

Ta pojava "dobro poznatoga" karakteristična je za čovjekov odnos prema mnogim svakodnevnim pojavama: sve one prirodne pojave koje svakodnevno ili vrlo često doživljavamo za većinu ljudi ne predstavljaju probleme, i oni ih prihvaćaju kao nešto što je samo po sebi razumljivo ne pitajući se što su zapravo te pojave i kako one funkcioniraju.

Najbolje je to ilustrirati s nekoliko primjera:

Svi vrlo dobro znamo da asfalt kada na njega padne kiša, potamni - i to je toliko "banalno" i svakodnevno iskustvo da uopće ne osjetimo potrebu da se upitamo zašto asfalt potamni kad se smoči. Ili, zašto su oblaci bijeli, ili zašto su tamni? Svi znamo da voda gasi vatru, ali nam rijetko padne na pamet da se upitamo zašto voda gasi vatru. Također, svi znamo da se po danu ne vide zvijezde, ali koji je pravi razlog da se one ne vide, znade mali broj ljudi. Također, kada gledamo kroz dalekozor na kojemu piše da povećava sliku 10 puta, imamo neoborivi dojam da je on sliku povećao samo 2-3 puta, ne 10 puta. Zašto?

Možda je najljepši primjer prihvaćanja nečega što je "samo po sebi razumljivo" primjer sa silom teže. Jesmo li se ikada u životu zapitali zašto predmet koji ispustimo, pada na zemlju? Pa naravno, pada zato što smo ga ispustili. No, dakako, to nije odgovor. A genijalni Isaak Newton (1642. – 1727.) (navodno povodom pada jedne jabuke s drveta) počeo je o tome razmišljati i zapitao se zašto ona pada baš prema dolje, i postupno je shvatio da je to ista sila koja drži Mjesec da ne odleti od Zemlje.

Dakle, ono što je svakodnevno, i na što smo se već od djetinjstva naučili, ne izaziva u nama znatiželju da se upitamo što je to i kako to funkcionira. A mi smo sami sebi "maksimalno svakodnevni" i ne dolazimo niti na pomisao

da je naša svijest o sebi samima nešto što možda i nije jednostavno i lako razumjeti.

I kao što smo rekli, imamo dojam da sami sebe potpuno dobro poznajemo, a time da manje ili više poznajemo i “unutarnji život” drugih ljudi.

Tako dolazi do pojave da mnogi “praktični psiholozi”, koji su uvjereni da dobro poznaju čovjeka i njegovu “psihologiju”, imaju svoju vlastitu, “privatnu psihologiju”, koju je jednako teško suzbiti, kao što je npr. teško suzbiti čitav niz društvenih predrasuda koje mnogi ljudi imaju u vezi s različitim pojavama. Ako netko duboko i iskreno vjeruje da je zgoditak na lutriji dobio upravo zato što je, recimo, sanjao da treba igrati na određenu kombinaciju brojeva, praktički je nemoguće takvog čovjeka uvjeriti da se radilo o čistom slučaju i da njegov dobitak nije ni u kakvoj vezi s njegovim snom.

Želite li se testirati koliko zapravo poznajete psihologiju? Već s nekoliko praktičnih pitanja o našem “duševnom životu” i uopće iz područja psihologije čitalac može u grubim crtama doznati o količini svog poznavanja onoga što misli da dobro poznaje. U donjem tekstu navedeno je 50 tvrdnji iz područja ponašanja ljudi i psihologije uopće. Vaš je zadatak da za svaku tvrdnju ocijenite je li ona točna ili netočna (uz točnu tvrdnju stavite slovo T, a uz netočnu slovo N).

“Praktični test znanja iz psihologije”

1. Čovjek uvijek znade zašto nešto želi ili ne želi, tj. zašto nešto radi ili ne radi.
2. Čovjek posjeduje pet osjetnih područja (vid, sluh, njuh, okus, kožni osjeti).
3. Danas je već potpuno dokazano da neki ljudi mogu vlastitom voljom pokretati blize lagane predmete.
4. U primitivnim kulturama nema samoubojstava.
5. Postoji jasna granica između normalnog i duševno bolesnog čovjeka.
6. U međusobnom komuniciranju među ljudima riječi su glavni komunikacijski faktor.
7. Prosječna inteligencija žena niža je od prosječne inteligencije muškaraca.
8. Podsvijest igra veliku ulogu u čovjekovu životu.
9. Strah od zmijske je urođen.
10. Iskusan grafolog može na osnovi rukopisa uspješno kazati o kakvoj se ličnosti radi.
11. Genijalni ljudi obično su “čudniji” od ljudi normalne inteligencije.

12. Naše opažanje (npr. vidom) uglavnom odgovara fotografiji objektivne stvarnosti.
13. Čovjek ima bolji njuh od komarca.
14. U Lourdesu, Međugorju i nekim drugim prošteništima događaju se samo takva izlječenja, koja su medicinski protumačiva.
15. Debeli ljudi obično su dobroćudniji od mršavih.
16. Dugotrajna lišenost (odsutnost) svih osjetnih podražaja dovodi čovjeka u stanje ugodnog duševnog mira.
17. Alkohol, uzet u malim količinama, povećava naše sposobnosti.
18. Vrlo inteligentna djeca obično su slaba i nerazvijena.
19. Ljudi koji polako uče zapamte više od onih koji uče brzo.
20. Samo ljudi imaju sposobnost mišljenja, a životinje te sposobnosti nemaju.
21. Učenje nekog stranog jezika moguće je (uz pomoć magnetofona) i za vrijeme spavanja.
22. Vozači-muškarci imaju u prometu manje nesreća od žena.
23. Snovi koje dugo sanjamo, zapravo traju samo 1-2 sekunde.
24. Za ljubav između dvoje ljudi bolje je da se znatno razlikuju po svojoj ličnosti, jer "suprotnosti se privlače".
25. Pjesmica koju smo naučili napamet ujutro bolje se pamti od one koju smo naučili navečer.
26. Po rođenju svi ljudi imaju jednake mogućnosti za stjecanje različitih sposobnosti.
27. Vrhunski matematičari imaju genijalnu inteligenciju.
28. Među muškarcima i ženama ima podjednaki postotak "slijepih za boje".
29. Čovjekova inteligencija često se može prosuditi iz izgleda njegova lica.
30. Budući da su mala djeca iskrena, i ne lažu, ona su bolji svjedoci od odraslih.
31. Razlika u visini inteligencije je glavni razlog zašto među ženama ima znatno manje znanstvenih radnika nego među muškarcima.
32. Mladi par koji duže "hoda" prije sklapanja braka, ima manje šanse za očuvanje braka od onih koji brzo sklope brak.
33. Više nesreća u prometu imaju introvertirane (okrenute "prema sebi") nego ekstravertirane (okrenute "prema van") osobe.
34. Izbočine na nekim dijelovima lubanje ukazuju na neke jače razvijene sposobnosti.
35. Dokazano je da tjelesni izgled optuženoga nema utjecaja na odluku porote ili suca o visini kazne.
36. Onaj tko je pošten u jednoj situaciji, pošten je i u svim drugim situacijama.

37. Ako nekoliko nediscipliniranih pješaka krene preko ceste usprkos crvenom semaforu, to na savjesnog pojedinca djeluje kao dodatna motivacija da ne krene sve do pojave zelenog svjetla.
38. Na potrošače može djelovati i tzv. "podsvjesna reklama", tj. ona koju uopće nisu svjesno doživjeli.
39. Čovjek će lakše učiniti neke prekršaje ako je sam nego ako je u društvu.
40. Slijepci od rođenja dobro se orijentiraju u prostoru zato što su kod njih već od rođenja bolje razvijena ostala osjetila.
41. Sjedište naših emocija je srce.
42. Agresija je najvećim dijelom naslijeđena.
43. "Psihoanaliza" je drugi naziv za psihologiju.
44. Onaj koji laže obično ne gleda sugovornika u oči.
45. Oči su odraz duše.
46. Čovjek je više spreman pomoći nekom koji je u nevolji ako su prisutni drugi ljudi.
47. Kazna kao odgojna mjera kod čovjeka nema učinka.
48. Psihologija je dio filozofije.
49. Ima ljudi koji su zaista sposobni približno točno pogoditi nečiju budućnost.
50. Stariji ljudi lakše uče one stvari koje su za njih nove.

Zbrojte svoje odgovore "T" i "N", pa u ispravnim rješenjima pogledajte koliko ste puta pogriješili. Ispravna rješenja navedena su na kraju poglavlja.

Dakako, sve je mislioce i te kako zainteresiralo pitanje što je to što se u nama događa, tj. što je ono što se u svakodnevnom životu obično naziva "duša" ili "duševni život". Na jednom grčkom hramu navodno je pisalo "Upoznaj samoga sebe", što je dokaz da je čovjekov interes za samog sebe već odavno postojao. U početku, kao što je poznato, filozofi su bili oni koji su se bavili svim za običan puk manje poznatim stvarima, pa su se tako nekadašnji filozofi bavili i astronomijom, medicinom, fizikom i drugim područjima koja su se kasnije pretvorila u samostalne znanosti. Oni su uglavnom razmišljali o različitim pojavama u svijetu, pa su - kao pametni ljudi - pokušali i rastumačiti pojedine pojave.

Između ostaloga, pokušali su protumačiti i pojave, koje se događaju u samom čovjeku, tj. njegove doživljaje, ali nisu koristili izraz "psihologija". Taj izraz složenica je iz grčkih riječi "psihe", što znači "duša", i "logos", koja znači um, razum, znanje. Velik broj naziva znanosti sastavljen je upravo na jednak način: zoo-logija, geo-logija, antropo-logija, fizio-logija, itd.

Zanimljivo je napomenuti da je naš filozof i psiholog dr. Kruno Krstić dokazao da je izraz "psihologija" prvi upotrijebio hrvatski književnik Marko Marulić (1450-1524) u jednom svom spisu, objavljenom prije spisa jednog drugog znanstvenika, za kojega se do Krstićeva otkrića mislilo da je prvi upotrijebio naziv "psihologija".

DEFINICIJA PSIHOLOGIJE

Kako bismo mogli definirati psihologiju? Poznata popularna definicija (izvedena iz samog naziva) kako je to "znanost o duši" nije zadovoljavajuća, jer - prema poznatim pravilima logike - definicija mora sadržavati jasne, poznate pojmove, a pojam "duše" ili "duševnog života" je nejasan i nepoznat. To je filozofsko-religiozni pojam koji uopće nije jasno definiran, i ima različita značenja, te se "duša" katkada na starim vjerskim slikama prikazuje čak kao nekakav "balon", koji nakon čovjekove smrti izlazi kroz njegova usta i odlazi nekamo drugamo.

Upravo to nejasno shvaćanje pojma "duševnog života", kao i činjenica da je duševni život nešto što se ne može konkretno vidjeti, opažati ili mjeriti, navela je početkom 20. stoljeća neke američke istraživače (Watson) da se potpuno odreknu istraživanja "duše". Njihovo obrazloženje bilo je ovo: znanost smije i mora proučavati jedino ono što je "vidljivo", "opipljivo" i koliko-toliko mjerljivo, a "duša" to ni u kojem slučaju nije. No budući da se naš "duševni život" odražava u mnogim vanjskim znakovima i reakcijama (npr. strah ili radost u lupanju srca, znojenju, bijes u brzini i snazi nekih pokreta, panika u vrištanju itd.) to - prema tim autorima - ono što u znanosti jedino možemo i smijemo istraživati, jesu upravo te vanjske reakcije, tj. vanjski znakovi nekih unutarnjih događanja. U engleskom jeziku svi "vanjski znakovi" mogu se poistovjetiti s izrazom "behavior" (ponašanje), pa su ti istraživači psihologiju definirali kao znanost o ponašanju, i takva je psihologija u nas nazvana bihevioristička psihologija.

Valja međutim upozoriti da u našem jeziku riječ "ponašanje" ima uže značenje od značenja pojma "behavior" u engleskom jeziku, jer se u nas pod "ponašanjem" najčešće misli, recimo, na "pristojno" ili "nepristojno" ponašanje. No, kada se radi o psihologiji, pojam "ponašanje" treba shvatiti u najširem smislu, tj. kao svaki vanjski znak nekog živog bića koji se može bilo opaziti, bilo registrirati uz pomoć nekog instrumenta. Prema tome, u

“ponašanje” ubrajamo i ubrzano ili usporeno kucanje srca, “ponašanje” je i kada čovjek pocrveni ili problijedi, “ponašanje” je i povećano ili smanjeno lučenje slina, lučenje nekih hormona u krv, a, dakako, ponašanje je i govor, kretnje prilikom diskusije, jačina glasa, itd., itd.

Prema bihevioristima, psihologija kao znanost o ponašanju zanima se samo za odnos između nekog objektivnog podražaja (latinski: stimulus, skraćeno S) i mjerljive ili vidljive reakcije čovjeka ili životinje na taj podražaj (reakcija, skraćeno R).

Odnos je dakle ovakav:

$$S \rightarrow R$$

Bihevioristi nisu nijekali postojanje psihičnoga (jer to bi, dakako, bila besmislica· budući da je naše “psihično”, tj. da su naši doživljaji zapravo jedino što je za nas realno, i što postoji), nego su samo tvrdili da “psihično” nije dostupno znanstvenom istraživanju. Jedan je psiholog jednom rekao da “doživljaj pripada jedino subjektu”, što znači da je naš doživljaj dostupan jedino nama samima, i nitko drugi ne može ništa znati o našem doživljaju, nego na njega može zaključivati jedino ako mu nešto saopćimo o tom doživljaju, ili ako se taj doživljaj vidljivo (i mjerljivo) “odrazi” u nekom vanjskom ponašanju.

Da bi čitatelj lakše razumio kako je nemoguće išta doznati o samom doživljaju što ga neko živo biće u nekom trenu ima, poslušit ćemo se jednim izmišljenim primjerom.

Pretpostavimo da postoji neko posve drugačije biće, drugačije građeno nego što smo mi, pa vjerojatno i s potpuno drugačijim zakonima opažanja (percipiranja) okolne stvarnosti. Možda to drugo biće potpuno drugačije doživljava neke podražaje, pa zbog toga možda ono što mi po obliku doživljavamo, recimo, kao kvadrat, doživljava u obliku koji bismo mi nazvali kružnica.

Pretpostavimo nadalje da od tog bića zatražimo da nam nacрта kako vidi lik koji smo mu pokazali, a taj lik je kvadrat. Što mislite, što bi nam to biće nacrtalo?

Ako malo promislite, uvidjet ćete da bi nam ono nacrtalo kvadrat, tj. ono isto što i mi vidimo, ali ono taj kvadrat doživljava kao kružnicu. To biće ne može nacrtati ništa drugo nego ono što vidi, a to što vidi za njega je kružnica, a za nas kvadrat! Dakle, ništa nismo doznali o doživljaju toga lika kod tog drugog bića, pa je stoga točno da do nečijeg doživljaja nije moguće doprijeti.

Pretpostavljam da će možda poneki čitalac sada uzviknuti da ta ista logika vrijedi i za ljude: mogu li ja, dakle, tvrditi da je moj doživljaj kvadrata jednak doživljaju kvadrata nekog drugog čovjeka?

Dakako da ne mogu, ali ima dosta razloga da mogu pretpostaviti da i drugi ljudi doživljavaju kvadrat slično meni. Glavni je razlog to što smo svi ljudi slično građeni, što svi imamo mozak i osjetne organe koji funkcioniraju na sličan način, pa iz toga zaključujemo s velikom vjerojatnosti da su i doživljaji određenih prirodnih formi slični kod svih ljudi.

Stoga valja upozoriti da različite popularne slike o tome kako npr. "muha vidi svijet" (pa je prikazana slika neke kuće ili ulice koja se sastoji od samih točkica) nisu psihološki ispravni primjeri. Tekst takve slike morao bi glasiti: "Kada bismo mi ljudi pogledali kroz oko muhe, onda bismo (barem u prvo vrijeme) vidjeli svijet ovako". A kako zapravo muha vidi - to znade jedino muha!

(Primjedba: Kada bi među ljudima i postojale takve razlike u doživljavanju nekih struktura, to ne bi bilo ni od kakve važnosti za međusobno sporazumijevanje ljudi. Mi bismo se i s izmišljenim bićem iz prijašnje priče, koje kvadrat doživljava kao kružnicu, jednako tako dobro sporazumijevali kao i s bićem koje kvadrat doživljava kao kvadrat. Bitno je da i jedni i drugi to što doživljavaju nazivaju istim imenom - kvadrat.)

Vratimo se sada argumentima bihevorista. Psihologija se ipak u prvom redu zanima za ono što se nalazi "ispod" vidljive reakcije, dakle za one "duševne" procese koji su doveli do te vanjske reakcije. Definicija psihologije kao "znanosti o ponašanju" može zavesti jer psiholozi često ispituju različite oblike ponašanja samo zato da bi iz toga zaključili o mislima i drugim doživljajima koji se nalaze ispod tih ponašanja. Osim toga, postoje i neki vrlo važni psihički procesi (npr. pamćenje) koji su i te kako predmet psihologijskog istraživanja, a ti procesi ne moraju biti praćeni bilo kakvim vidljivim ili mjerljivim ponašanjem (barem uz današnje stanje mjerenja mozgovnih ili tjelesnih organskih promjena).

Uostalom, i tamo gdje očito vanjsko ponašanje prati određene naše doživljaje (npr. kod čuvstava) psiholozi su u prvom redu zainteresirani za te doživljaje, a ne za njihove vanjske znakove! Ti vanjski znakovi samo su simptomi da se ispod njih krije ono što zanima psihologa. Kod svakog "indirektnog" mjerenja "predmet" mjerenja je druge vrste od jedinica mjernog instrumenta: temperaturu mjerimo visinom stupca žive, napon struje mjerimo otklonom kazaljke voltmetra - pa iz visine stupca žive zaključujemo na temperaturu, iz otklona kazaljke voltmetra zaključujemo na strujni napon, itd. (To dakako nije slučaj kao kod "direktnog" mjerenja, gdje npr.

dužinu mjerimo "dužinskim" jedinicama.) Astronomi npr. koriste spektrometar da bi iz rezultata analize svjetla zaključivali na temperaturu ili sastav nekog nebeskog tijela. A bilo bi potpuno besmisleno npr. astronomiju definirati kao "znanost o elektromagnetskim signalima iz svemira", jer je posve očito da su predmet astronomije nebeska tijela. Zbog istih razloga definirati psihologiju kao "znanost o ponašanju" bilo bi čak - kako kaže psiholog Cohen - i ponešto "nastrano", kao da je upravo ponašanje samo po sebi, a ne ono što se krije "ispod" ponašanja (a to su doživljaji) glavni interes psihologije.

Stoga danas - uz mnoštvo drugih sličnih definicija - kao jednu od najprihvatljivijih možemo uzeti ovu definiciju psihologije:

Psihologija je znanost o doživljajima i o ponašanju koje je odraz tih doživljaja.

Iako je riječ "doživljaj" poznata riječ hrvatskog jezika, pitanje je je li ona potpuno razumljiva svim ljudima. Činjenica je da neki ljudi ne osjećaju dovoljno jasno razliku između pojmova "događaj" i "doživljaj". Događaj je nešto što se objektivno dogodilo (bez obzira na nas, koji možda jesmo, a možda nismo svjedoci tog događaja). Naprimjer, "događaj" je neka prometna nesreća, eksplozija kotla, pljusak kiše, izlazak sunca, koncert, oluja na moru, sukob između dvije stranke u Saboru, proslava godišnjice, nogometna utakmica, itd., itd. A doživljaj - kao što smo već rekli i protumačili - pripada jedino onome koji taj doživljaj ima, i nije pristupačan nikom drugome: doživljaj je čuvstvo koje imamo pri slušanju neke melodije, misao koja nam padne na pamet kada se sjetimo jednog jučerašnjeg sastanka, želja da položimo neki ispit, itd.

KOJIM SE DOŽIVLJAJIMA BAVI PSIHOLOGIJA?

Pa koji su to doživljaji koji "pripadaju samo nama", i kojima se - po svojoj definiciji - bavi psihologija?

Možemo ih podijeliti ili "sistematizirati" u 3 kategorije:

1. Mi ne bismo ništa znali o postojanju svijeta oko nas (kao ni svijeta u nama samima, dakle u našem organizmu) kada taj svijet ne bismo osjetili (pomoću svojih osjetnih organa). Dakle, djelovanje objektivnog svijeta na nas, i način na koji mi taj svijet osjećamo, predstavlja prvu vrstu doživljaja: to su doživljaji kojima spoznajemo svijet, dakle "spozna-

jni doživljaji". Na latinskom jeziku spoznaja se kaže "cognitio", a budući da se praktički sve znanosti za osnovne pojmove svoje struke služe latinskim ili grčkim izrazima, ti se spoznajni doživljaji nazivaju još i "kognitivni doživljaji". No nisu samo osjeti (i opažanje uopće) oni koji spadaju u kognitivne doživljaje. Moramo i zapamtiti kako neki naši osjetni doživljaji izgledaju jer inače ne bismo mogli prepoznati neku vanjsku situaciju koju smo već prije doživjeli. Prema tome, i pamćenje, kao i sve ono što je s njime u vezi, kao npr. učenje, naša mašta, mišljenje itd. također su doživljaji koji spadaju među kognitivne doživljaje.

2. Spoznavanje svijeta (tj. okolnog zbivanja) vrlo često ne odvija se tako da mi jednostavno "hladno konstatiramo" da smo nešto osjetili ili upoznali. Isto tako, ako o nekim podacima naše spoznaje mislimo, maštamo, pokušavamo riješiti neke probleme u vezi s njima, itd. - mi gotovo uvijek na to reagiramo većom ili manjom ugodom ili neugodom: nešto nam se više ili manje sviđa, ili više ili manje ne sviđa. Spajajući (u svojoj mašti) slike različitih spoznajnih doživljaja, možemo čak povećavati ili smanjivati ugodnost ili neugodnost tih doživljaja. Dakle, na spoznaju okolnog svijeta, i na procese kojima te spoznajne doživljaje obrađujemo, reagiramo jednom posebnom vrstom doživljaja koje nazivamo čuvstvima ili emocijama: na pogled na neku atraktivnu osobu (koja nam se sviđa) sigurno ćemo reagirati čuvstvom ugone, dok ćemo npr. na spoznaju neke opasnosti za svoj život reagirati čuvstvom neugode, ili, još točnije, čuvstvom straha.
3. Istovremeno s takvim emocionalnim reagiranjem na naše kognitivne doživljaje mi obično nastojimo nešto poduzeti. Naprimjer, neki ugodni podražaj želimo što duže zadržati, a nekog se neugodnog podražaja što prije riješiti. Dakle, reagiramo pripravnnošću za neku akciju. Što smo jače zainteresirani (običnim govorom rekli bismo: "što imamo jaču volju da nešto poduzmemo"), naš poticaj na akciju bit će jači. Ono što se u svakodnevnom govoru, a praktički do nedavno još i u psihologijskim tekstovima nazivalo "voljom", suvremena psihologija zamijenila je izrazom "motivacija". Ako smo slabo motivirani za postizanje nekog cilja, nećemo se mnogo truditi da ga ostvarimo, ali ako smo duboko i iskreno zainteresirani, poduzet ćemo sve što je u našoj moći da željeni cilj postignemo. Ljudi "neslomljive" i "željezne volje" za postizanje nekog cilja su oni koji su maksimalno motivirani da taj cilj postignu.

Eto, te tri osnovne skupine doživljaja (kognitivni, emotivni i motivativni) jesu glavne vrste doživljaja kojima se bavi psihologija.

Dakako, u vezi s međusobnim odnosima tih doživljaja, kao i u vezi s različitim aspektima tih doživljaja, psihologija se bavi i čitavim nizom "mješovitih" ili "srodnih" problema, kao npr. poremećajima u doživljavanju do kojih katkada može doći; nadalje, psihologija proučava i osnovne cjelovite psihološke karakteristike nekog čovjeka, koje se sastoje od ukupnog

jni doživljaji". Na latinskom jeziku spoznaja se kaže "cognitio", a budući da se praktički sve znanosti za osnovne pojmove svoje struke služe latinskim ili grčkim izrazima, ti se spoznajni doživljaji nazivaju još i "kognitivni doživljaji". No nisu samo osjeti (i opažanje uopće) oni koji spadaju u kognitivne doživljaje. Moramo i zapamtiti kako neki naši osjetni doživljaji izgledaju jer inače ne bismo mogli prepoznati neku vanjsku situaciju koju smo već prije doživjeli. Prema tome, i pamćenje, kao i sve ono što je s njime u vezi, kao npr. učenje, naša mašta, mišljenje itd. također su doživljaji koji spadaju među kognitivne doživljaje.

2. Spoznavanje svijeta (tj. okolnog zbivanja) vrlo često ne odvija se tako da mi jednostavno "hladno konstatiramo" da smo nešto osjetili ili upoznali. Isto tako, ako o nekim podacima naše spoznaje mislimo, maštamo, pokušavamo riješiti neke probleme u vezi s njima, itd. - mi gotovo uvijek na to reagiramo većom ili manjom ugodom ili neugodom: nešto nam se više ili manje sviđa, ili više ili manje ne sviđa. Spajajući (u svojoj mašti) slike različitih spoznajnih doživljaja, možemo čak povećavati ili smanjivati ugodnost ili neugodnost tih doživljaja. Dakle, na spoznaju okolnog svijeta, i na procese kojima te spoznajne doživljaje obrađujemo, reagiramo jednom posebnom vrstom doživljaja koje nazivamo čuvstvima ili emocijama: na pogled na neku atraktivnu osobu (koja nam se sviđa) sigurno ćemo reagirati čuvstvom ugone, dok ćemo npr. na spoznaju neke opasnosti za svoj život reagirati čuvstvom neugode, ili, još točnije, čuvstvom straha.
3. Istovremeno s takvim emocionalnim reagiranjem na naše kognitivne doživljaje mi obično nastojimo nešto poduzeti. Naprimjer, neki ugodni podražaj želimo što duže zadržati, a nekog se neugodnog podražaja što prije riješiti. Dakle, reagiramo pripravnnošću za neku akciju. Što smo jače zainteresirani (običnim govorom rekli bismo: "što imamo jaču volju da nešto poduzmemo"), naš poticaj na akciju bit će jači. Ono što se u svakodnevnom govoru, a praktički do nedavno još i u psihologijskim tekstovima nazivalo "voljom", suvremena psihologija zamijenila je izrazom "motivacija". Ako smo slabo motivirani za postizanje nekog cilja, nećemo se mnogo truditi da ga ostvarimo, ali ako smo duboko i iskreno zainteresirani, poduzet ćemo sve što je u našoj moći da željeni cilj postignemo. Ljudi "neslomljive" i "željezne volje" za postizanje nekog cilja su oni koji su maksimalno motivirani da taj cilj postignu.

Eto, te tri osnovne skupine doživljaja (kognitivni, emotivni i motivativni) jesu glavne vrste doživljaja kojima se bavi psihologija.

Dakako, u vezi s međusobnim odnosima tih doživljaja, kao i u vezi s različitim aspektima tih doživljaja, psihologija se bavi i čitavim nizom "mješovitih" ili "srodnih" problema, kao npr. poremećajima u doživljavanju do kojih katkada može doći; nadalje, psihologija proučava i osnovne cjelovite psihološke karakteristike nekog čovjeka, koje se sastoje od ukupnog

sudjelovanja kognitivnih, emocionalnih i motivacijskih doživljaja, i ponašanja koje iz toga proizlazi - a to su problemi ličnosti i temperamenta, tj. one čovjekove strane, koju u svakodnevnom životu nazivamo "karakterom". Nadalje, psihologiju zanimaju pitanja koliko na te naše karakteristike ličnosti, i uopće na različite vrste naših doživljaja i našeg ponašanja ima utjecaj naslijeđe, a koliko okolni faktori (npr. odgoj, učenje, školovanje). Isto tako, socijalna psihologija zanima se za ponešto drugačije zakone u vezi s doživljavanjem i ponašanjem čovjeka u situacijama kada je on u ljudskom društvu, bilo u društvu samo nekoliko osoba, bilo u "društvu" neke veće grupe ili zajednice. Jer, čovjek se u grupi ili u društvu često ne ponaša jednako, kao što bi se ponašao da je sam, i to zato što u društvu on drugačije doživljava zbivanja oko sebe (npr. više se osjeća zaštićenim nego kad je sam).

Ne $S \rightarrow R$, nego $S \rightarrow O \rightarrow R$

Svojom definicijom da je psihologija znanost o doživljajima i o ponašanju, suvremena psihologija time mijenja standardnu jednostavnu formulu predloženu od biheiorista, tj. formulu $S \rightarrow R$, koja znači samo to da neki podražaj (S = stimulus) izaziva neku reakciju (R), i umeće srednji faktor organizam (O), te daje ovu formulu:

$$S \rightarrow O \rightarrow R$$

Vanjski podražaj se naime "prelama" kroz organizam, i daje reakciju koja se ne može predvidjeti jedino na temelju odnosa $S \rightarrow R$.

U fizikalnom svijetu zaista je moguće iz vrste i intenziteta nekog podražaja (S) predvidjeti (katkada i uz potpunu točnost) reakciju. Evo primjera: ako su nekom fizičaru potpuno poznati podaci o otporu podloge, kao i podaci o snazi i o smjeru udarca u biljarsku kuglu, on može vrlo precizno predvidjeti kojim će se putem kugla kretati, koje će kugle udariti ili dodirnuti, i kako će cijeli proces završiti. Pojednostavljeno rečeno, jaki udarac u kuglu izazvat će sigurno i jaku reakciju (kugla će brže jurnuti, jače udariti u druge kugle, itd.). No u svijetu živih stvorenja, a pogotovo u svijetu čovjeka, jaki fizikalni podražaj uopće ne mora izazvati jaku reakciju: jedan vojnik koji posluhuje top, ne mora niti "okom trepnuti" na jaku eksploziju prilikom opaljivanja topa, a s druge strane, jedan fizikalno slabi podražaj (npr. ako tom istom čovjeku šapnemo na uho da mu je dijete stradalo u prometnoj nesreći) može izazvati vrlo jaku reakciju u ponašanju. Čovjek naime mnogo više reagira na smisao i značenje nekog podražaja nego što reagira na fizikalne karakteristike tog podražaja.

sudjelovanja kognitivnih, emocionalnih i motivacijskih doživljaja, i ponašanja koje iz toga proizlazi - a to su problemi ličnosti i temperamenta, tj. one čovjekove strane, koju u svakodnevnom životu nazivamo "karakterom". Nadalje, psihologiju zanimaju pitanja koliko na te naše karakteristike ličnosti, i uopće na različite vrste naših doživljaja i našeg ponašanja ima utjecaj naslijede, a koliko okolni faktori (npr. odgoj, učenje, školovanje). Isto tako, socijalna psihologija zanima se za ponešto drugačije zakone u vezi s doživljavanjem i ponašanjem čovjeka u situacijama kada je on u ljudskom društvu, bilo u društvu samo nekoliko osoba, bilo u "društvu" neke veće grupe ili zajednice. Jer, čovjek se u grupi ili u društvu često ne ponaša jednako, kao što bi se ponašao da je sam, i to zato što u društvu on drugačije doživljava zbivanja oko sebe (npr. više se osjeća zaštićenim nego kad je sam).

Ne $S \rightarrow R$, nego $S \rightarrow O \rightarrow R$

Svojom definicijom da je psihologija znanost o doživljajima i o ponašanju, suvremena psihologija time mijenja standardnu jednostavnu formulu predloženu od bihevorista, tj. formulu $S \rightarrow R$, koja znači samo to da neki podražaj (S = stimulus) izaziva neku reakciju (R), i umeće srednji faktor organizam (O), te daje ovu formulu:

$$S \rightarrow O \rightarrow R$$

Vanjski podražaj se naime "prelama" kroz organizam, i daje reakciju koja se ne može predvidjeti jedino na temelju odnosa $S \rightarrow R$.

U fizikalnom svijetu zaista je moguće iz vrste i intenziteta nekog podražaja (S) predvidjeti (katkada i uz potpunu točnost) reakciju. Evo primjera: ako su nekom fizičaru potpuno poznati podaci o otporu podloge, kao i podaci o snazi i o smjeru udarca u biljarsku kuglu, on može vrlo precizno predvidjeti kojim će se putem kugla kretati, koje će kugle udariti ili dodirnuti, i kako će cijeli proces završiti. Pojednostavljeno rečeno, jaki udarac u kuglu izazvat će sigurno i jaku reakciju (kugla će brže jurnuti, jače udariti u druge kugle, itd.). No u svijetu živih stvorenja, a pogotovo u svijetu čovjeka, jaki fizikalni podražaj uopće ne mora izazvati jaku reakciju: jedan vojnik koji posluhuje top, ne mora niti "okom trepnuti" na jaku eksploziju prilikom opaljivanja topa, a s druge strane, jedan fizikalno slabi podražaj (npr. ako tom istom čovjeku šapnemo na uho da mu je dijete stradalo u prometnoj nesreći) može izazvati vrlo jaku reakciju u ponašanju. Čovjek naime mnogo više reagira na smisao i značenje nekog podražaja nego što reagira na fizikalne karakteristike tog podražaja.

Kao što se vidi, naš organizam (odnosno naša "psihičnost") transformira objektivne karakteristike podražaja. A budući da postoje beskrajno različite karakteristike vanjske situacije, i jednako tako bezgranično različita stanja u kojima se naš organizam u danom času nalazi, to je normalno za očekivati da su moguće neizmjerne mnoge i različite reakcije čovjeka na neku objektivnu situaciju. Stoga je kod čovjeka u svim malo kompleksnijim situacijama vrlo teško točno predvidjeti kako će se podražaj u njemu "transformirati", pa zato i kako će se on ponašati.

Kasnije u ovoj knjizi (npr. kod tumačenja strukture i funkcije mozga, u poglavlju o percepciji i dr.) bit će jasnije zašto je to tako: čovjekov mozak je neshvatljivo kompleksna struktura, pa se psihologija, koja je u prvom redu pozvana da proučava čovjekovo ponašanje i njegove doživljaje, nalazi pred kompleksnim zadacima razumijevanja i predviđanja čovjekova ponašanja.

To je vjerojatno glavni razlog činjenici da u psihologiji nalazimo znatno više različitih teorija u vezi s nekim psihičkim procesom nego što to nalazimo u drugim prirodnim znanostima, u vezi s procesima što ih one proučavaju. Svaka od tih teorija iz drugog kuta proučava neku psihološku pojavu; stoga, iako često ni jedna od njih nije posve točna, također ni jedna nije posve pogrešna. Svaka od njih predlaže naime odgovor na jedan od više mogućih vidova iste pojave.

ZNANOST I PSIHOLOGIJA

Da bi nešto bilo znanost, moraju biti ispunjeni neki neophodni uvjeti, a glavna dva su:

- znanost mora imati svoj predmet istraživanja, i
- svaka znanost mora imati priznate metode istraživanja

Pod "predmetom" istraživanja neke znanosti razumijeva se "ono što ta znanost istražuje", što dakako mora biti točno definirano. Prema tome, predmet istraživanja psihologije su čovjekovi doživljaji i njegovo ponašanje.

A što se tiče metoda psihologije, one su brojne, i većina njih su jednake kao i metode nekih drugih prirodnih ili društvenih znanosti (npr. eksperiment, anketa, opažanje i/ili mjerenje, povijesna metoda itd.). Te metode moraju udovoljavati čitavom nizu zahtjeva koji se postavljaju pred njih. U te zahtjeve nećemo ovdje ulaziti, jer nisu važni za sadržaj ove knjige.

Metode mogu biti posve specifične, tj. mogu biti upotrebljive samo unutar nekih određenih znanosti, ali mogu biti i općeprihvaćene znanstvene metode. Najčešće se velik broj znanosti koristi opće prihvaćenim metodama, od kojih je najpoznatiji eksperiment (koji se može definirati kao "namjerno izazivanje neke pojave u svrhu opažanja i/ili mjerenja").

Ali psihologija posjeduje i jednu vrlo važnu (i uspješnu) metodu (koju doduše bihevoristi uopće nisu priznavali!), a koja je jedino psihološka metoda, tj. nema je ni jedna druga znanost. To je tzv. samoopažanje ili "introspekcija", koja se sastoji u sistematskom opažanju vlastitih doživljaja. Naprimjer, ako nam netko zada neki problem na rješavanje, on može od nas tražiti da mu glasno opisujemo svoj redoslijed misli koji koristimo prilikom rješavanja problema. Ili pak, mi možemo "samoopažanjem" pratiti na koje se sve načine pokušavamo dosjetiti nekog zaboravljenog imena, ili - ako nam netko ponudi da kušamo neku tekućinu - možemo samoopažanjem ustanoviti da je ona recimo kisela, a da nije gorka. (Kad ne bi bilo samoopažanja, ne bismo uopće mogli ništa izjaviti o svojim doživljajima!)

DRUŠTVENA ILI PRIRODNA ZNANOST?

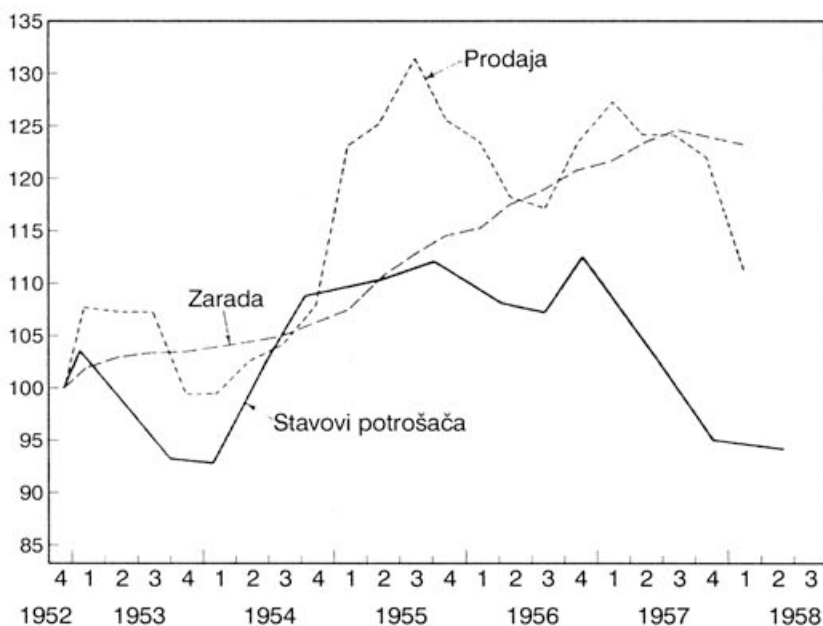
Katkada se u pokušajima sistematiziranja znanosti vode duge i žučne diskusije o tome je li psihologija društvena ili prirodna znanost. Podjela znanosti na društvene i prirodne predstavlja jednu od najjednostavnijih podjela znanosti. Kao i sve "podjele" i "sistematizacije", i ova podjela ima više pedagošku vrijednost nego što bi bila važna sama po sebi. Poznato je naime da mnogo više i lakše upamtimo neki materijal koji je na određeni način sistematiziran nego materijal koji to nije. U tijeku svog školovanja svi smo - učeći za neki ispit - pokušavali da si sami na različite načine "sredimo" i "sistematiziramo" gradivo, ako nam se činilo da ga sam autor nije dovoljno dobro sistematizirao. Upravo je psihologija eksperimentalno u mnogo navrata potvrdila potrebu takvog sistematiziranja kod učenja: U jednom pokusu, u kojem je skupini ispitanika bilo pročitano 100 naziva životinja, i traženo je od njih da se naknadno sjete što većeg broja pročitanih životinja, neusporedivo više zapamtili su oni ispitanici koji su prethodno upozoreni da će im najprije biti pročitano 50 ptica, a nakon toga 50 sisavaca, nego ispitanici kojima je svih 100 životinja bilo pročitano bez

ikakvog reda i sistema. Dakle, sistematiziranje gradiva je potrebna i korisna stvar. No ako se govori o sistematiziranju različitih znanosti, njezina svrha nije više potpuno jasna. Osim toga, pokušaji krutog sistematiziranja znanosti gotovo bez iznimke predstavljaju manje ili veće nasilje nad materijalom kojim se pojedina znanost bavi. Kod većeg broja znanosti ne može se "bez ostatka" ustvrditi da spadaju, recimo, u prirodne ili točno u društvene znanosti, budući da mnoge od njih sadrže barem elemente i jednog i drugog pristupa. Psihologija je upravo dobar primjer kako njeno nasilno smještanje bilo u prirodne, bilo u društvene znanosti nema pravog smisla. Današnja psihologija je, prema shvaćanju velikog broja autora, znanost koja u sebi sadrži različite pristupe pojedinim problemima: neki su problemi potpuno biološki (npr. proučavanje uloge živčanog sustava i mozga, nadalje žljezdanog sustava u čovjekovu doživljavanju i u formiranju čovjekove ličnosti), neki su društveni (npr. uloga odgoja i ostalih društvenih utjecaja na razvoj pojedinčevih sposobnosti i ličnosti). Psiholog Zimbardo npr. kaže da je psihologija "društvena", "ponašajna" (behavioral), "mozgovna", "kognitivna", a također i "zdravstvena" znanost - a slično misle i neki drugi autori (npr. Raaheim i Radford, Weber). Autorica Weber u svojoj "Psihologiji" čak navodi da je svojedobno odlučila studirati psihologiju zato što je u mladosti bila zainteresirana za veliki broj različitih problema, a uz pomoć psihologije moći će se približiti mnogima od njih. "Psihologija mi je izgledala" - kaže ona - "kao neki jedinstveni put koji vodi kroz sva područja koja sam željela upoznavati".

ULOGA PSIHOLOGIJE U DANAŠNJEM SVIJETU

Jedan poznati američki menadžer u jednoj je svojoj knjizi pred nekoliko godina napisao po prilici ovo: "Ako po bilo kojem problemu 'zagrebete' malo dublje, naići ćete na čovjeka". Drugim riječima, čovjek je najčešće "zadnji uzrok" onome što se u ljudskom društvu događa.

U suvremenoj znanosti ekonomisti su među prvima upozorili da se neki problemi kojima se bavi ekonomija, moraju u krajnjoj liniji svesti na psihološke probleme. Konkretno, ekonomist i psiholog Katona sa svojim je suradnicima pedesetih godina dvadesetog stoljeća obavljao istraživanja o potrošnji američkih stanovnika, te je ustanovio da je prodaja različitih artikala i usluga u Sjedinjenim Američkim Državama znatno bolje pratila krivulju

SLIKA 1.1 - PRODAJA NEKIH ARTIKALA U ODNOSU PREMA INDEKSU STAVOVA I PREMA STVARNOJ ZARADI

mišljenja građana o tome kakve su im financijske mogućnosti nego što je pratila krivulju stvarne zarade, dakle stvarne kupovne moći građana. Rezultati tih istraživanja prikazani su na slici 1.1.

U velikom broju drugih društvenih i prirodnih znanosti spoznaja o važnosti psihologije sve je više dolazila do izražaja: medicina je ustanovila da povjerenje bolesnika u liječnika i medicinsko osoblje, stav bolesnika prema vlastitoj bolesti, vjerovanje u neki oblik terapije, i drugi psihološki faktori predstavljaju vrlo važne faktore u borbi protiv bolesti, kao i u održavanju zdravlja (npr. psihološki problemi u vezi s pretjeranom gojaznošću ili mršavošću). Pravne znanosti sve su više dolazile do spoznaje od kolike je važnosti "subjektivni faktor" pri prosuđivanju stupnja krivnje optuženoga, koliki utjecaj imaju pojedine vrste kazne, itd; kriminalistika je velik broj istraživanja zadnjih nekoliko desetljeća posvetila ispitivanju utjecaja različitih psiholoških faktora na odluku o visini kazne za pojedine prestupe, nadalje problemu koliku ulogu ima ličnost prestupnika u presudama različite vrste, pitanju vjerodostojnosti izjava svjedoka, ulozi psiholoških faktora u prometnim nesrećama, itd. Arhitektura sve više upozorava na važnost psiholoških faktora pri konstruiranju i oblikovanju stambenih naselja, stambenih prostora, bolnica, škola i drugih ustanova.

Znanosti o razvitku jezika pojedinih naroda već su odavno upozorile da je razvitak pojedinog jezika u velikoj mjeri uvjetovan problemima na koje određeno društvo u tijeku svog povijesnog razvoja nailazi. Tako je npr. ustanovljeno da Eskimi imaju velik broj naziva za "kuću" (jer to može biti kuća od mokrog ili suhog snijega, od leda ili nekog drugog materijala), da neki istočni narodi imaju mnogo naziva za rižu (jer je to njihova glavna hrana, pa svaka vrsta riže i njezine pripreme ima svoje posebno ime). Jedan je naš jezikoslovac svojedobno ustanovio da Zagorci imaju velik broj glagola koji imaju značenje "svadati se".

U proučavanju svjetske literature suvremeni istraživači često se pri otkrivanju nekog novog rukopisa kome nije poznat autor, služe analizom frekvencije upotrebe pojedinih riječi, jer se u nekom većem rukopisu gotovo bez pogreške mogu naći karakteristične riječi što ih upravo jedan određeni autor najčešće koristi. Tako su npr. potvrđeni neki originalni Shakespearovi rukopisi.

Sve u svemu, neki su psiholozi svoje udžbenike naslovili npr. izrazima kao "Psihologija, koja se svih nas tiče" (Ueckert i sur.), ili "Psihologija, neophodna znanost" (Baron), što ukazuje na to da psihologija danas postaje općepotrebna znanost za ljude bilo koje struke.

Najozbiljniji problemi suvremenog ljudskog društva (npr. nasilje i ratovi, AIDS, opasnosti od pušenja, prenapučenost, onečišćenje okoline) ne mogu se uspješno rješavati ako ne uvjerimo ljude u ozbiljnost opasnosti povezanih s tim problemima, a time smo zakoračili u područje učenja, stjecanja znanja, djelovanja na druge ljude, mijenjanja stavova i sl. - a to je područje psihologije. Dakako, to ne znači da će baš psihologija te probleme u dogledno vrijeme riješiti, ali je posve sigurno da se bez psihologije oni ne mogu riješiti.

KOJIM JE PROFESIJAMA PSIHOLOGIJA POTREBNA?

Prvo treba kazati da je psihologija praktički *neophodna* za sve one profesije u kojima ima mnogo *kontakata s ljudima*. To su npr. nastavnici, liječnici, medicinske sestre, službenici na poštama i u bankama, namještenici na različitim šalterima, *naočito* na "šalterima za informacije", kriminalisti, policajci, suci, različiti "šefovi", itd. Tome treba dodati da policajci i krimi-

nalisti - zbog prirode svog posla - dolaze s ljudima u kontakt u takvim situacijama u kojima su ljudi često *uzbuđeni*: kod intervencije u različitim slučajevima nasilja, kod prijave provale, kod intervencije u prometnim nesrećama, kod preslušavanja osumnjičenih, itd., gotovo bez iznimke oni se susreću s ljudima koji su uzbuđeni, ili u strahu, ili čak u ozbiljnom *šoku* zbog pretrpljenog događaja, pa se i ne ponašaju "normalno".

Kao primjer za potrebu upoznavanja s nekim područjima psihologije može poslužiti skupina viših ili nižih "rukovodilaca" (npr. poslovođe, direktori), dakle također osobe koje su u neprestanom kontaktu s drugim ljudima. Na različitim seminarima, koji se u Hrvatskoj održavaju već dvadesetak godina, a koji su namijenjeni različitim rukovodećim strukama, polaznike se upozorava da je svrha seminara ta da oni nauče dvije za njih važne stvari:

1. Moraju shvatiti (a to se postiže čitavim nizom primjera i eksperimenata iz područja percepcije) da je posve normalno da se ljudi ne slažu u svom mišljenju o jednoj te istoj stvari. Oni koji to ne znaju, zapadaju u tešku pogrešku da se odmah naljute kada se netko od njihovih ljudi usudi ne složiti se s njihovim mišljenjem. A upravo neslaganje u mišljenju glavni je razlog sukoba među ljudima.
2. Upravo zato što razilaženje u mišljenju često dovodi do sukoba, polaznici takvih tečajeva moraju doznati neke bitne činjenice o frustraciji, tj. o jednom posebnom čuvstvenom stanju u kojem se nalazi čovjek u momentu svakog, pa i relativno blagog sukoba. (O tome će mnogo više biti kazano u poglavlju o čuvstvima.) A frustrirani ljudi brane se od frustracije različitim "obrambenim mehanizmima", koje rukovodeća osoba mora biti sposobna prepoznati. Jer tek ako ih prepozna, neće se osjećati osobno pogođena reagiranjem sugovornika, koje često znade biti neugodno pa čak i uvredljivo.

Rješenja za "Praktični test znanja iz psihologije".

Ni jedna od 50 tvrdnji nije točna, pa prema tome svi odgovori su N.